

BUZÁSSYOVÁ, Ľudmila: *OD HLASU K HLÁŠKE. Z DEJÍN ANTICKEJ NÁUKY O REČI*. Bratislava: Univerzita Komenského 2016. 280 s. ISBN 978-80-223-4098-4¹

Monografie bratislavské klasické filoložky Ľudmily Buzássyovej zaplňuje povážlivou mezeru nejen ve slovenské, ale i české historickolingvistické literatuře. Je s podivem, že téma antické lingvistiky dosud nikdo mezi slovenskými nebo českými lingvisty systematicky neuchopil. Ještě slabší bývají ohlasy antické jazykovědy v dílech zabývajících se historií lingvistiky obecně. Moderní syntéza chybí i na poli evropské (a americké) klasické filologie. Lingvisté a historici (nejen antické) lingvistiky jako kdyby se stále spokojovali se 150(!) let starým dílem Heymanna Steinthala, které se na počátku 90. let 19. století dočkalo rozšířeného 2. vydání a posléze řady reprintů.² Autorka před sebou tudíž rozhodně neměla snadný úkol, i když se její monografie omezuje na shrnutí antických představ o hláskosloví. Připomeňme podstatné osobnosti v přibližném chronologickém pořadí a jejich díla, kterými se ve svém spise zabývá. Je jich více než 50, počítáme-li též autory známé jen z pozdějších citací (v seznamu vyznačeny znakem →):

Platón (427 – 347 př. Kr.) – dialogy *Kratylos*, plus dále *Filébos*, *Charmidés*, *Kritias*, *Protagorás*, *Stát*, *Theaitétos*, *Timaios*, *Zákony*;
 Xenokratés (396/5 – 314/3 př. Kr.) – *Fragmenta* (10);
 Aristoteles (384 – 322 př. Kr.) – spisy *Poetika*, *O duši*, *O vyjadřování*, *Politika*, *Problémy*, *O sofistických důkazech*, *Etika Eudémova*, *Metafyzika*, *Zoologie*, *Morfologie živočichů*;
 Theofrastos (372 – 287 př. Kr.) – *O vyjadřování*;
 Chrysippos (281/277 – 208/204 př. Kr.) – *O duši*;
 Dionysios Thrax (170 – 90 př. Kr.) – *Gramatika*³;
 Lucilius (168/7 – 102 př. Kr.) – *Satiry*;
 Kratés z Mallu (2. st. př. Kr.) – *O attickém dialektu*, *O anomálii*;
 M. Terentius Varro (116 – 27 př. Kr.) – *O latinském jazyce* → Aelius Stilo Praeconinus (154 – 74 př. Kr.) – *De proloquiis*, *Ad Herennium*;
 Marcus Tullius Cicero (106 – 43 př. Kr.) – *Řečník*, *Academica*;
 Titus Lucretius Carus (97 – 55 př. Kr.) – *O přírodě*;
 Verrius Flaccus (55 př. Kr. – 22 po Kr.) – *O pravopise*, *O významu slov*⁴;
 Dionysios z Halikarnassu (54 př. Kr. – 8 po Kr.) – *O skládání slov*;

¹ Poděkování: Recenze vznikla pod záštitou Fondu pro specifický výzkum, č. 2817.

² Heymann Steinthal: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. Mit besonderer Rücksicht auf die Logik*. Berlin: Dümmler 1863 (1. vydání XXII + 712 s.), 1890–1891 (2. vydání XVIII + 374 s.; XIV + 368 s.); reedice: Hildesheim – New York: Olms 1971; ibid. 2004; Cambridge – New York: Cambridge University 2013. Viz
 <<https://ia800209.us.archive.org/26/items/geschichtedersp02steigoog/geschichtedersp02steigoog.pdf>>
 <<https://ia802605.us.archive.org/11/items/geschichtedersp01steigoog/geschichtedersp01steigoog.pdf>>

³ Autorův je zřejmě jen §1, zatímco §2–20 jsou patrně pozdější kompiláty.

⁴ Známé z excerpt Sexta Pompeia Festa ze 3. st. po Kr. a výtahu Paula Diacona z konce 8. st.

Philón z Alexandrie (25/20 př. Kr. – 40/50 po Kr.) – *Otázky a odpovědi ke Genezi*;
 L. Annaeus Seneca (4 př. Kr. – 65 po Kr.) – *Listy*;
 Caesius Bassus (1. st. po Kr.) – *De metris*;
 Marcus Fabius Quintilianus (35 – 96 po Kr.) – *Základy rétoriky*;
 Iuvenalis (47/60 – 140 po Kr.) – *Satiry*;
 Suetonius (po 70 – po 122 po Kr.) – *O gramaticích* → Q. Remmius Palaemon (1. st. po Kr.) – *Ars grammatica*; Marcus Valerius Probus (1. st. po Kr.) – *O značkách*;
 Apollónios Dyskolos (první pol. 2. st. po Kr.) – *O syntaxi*;
 Aulus Gellius (125 – 180 po Kr.) – *Attické noci* → Nigidius Figulus (98 – 45 př. Kr.) – *Gramatické zápisky*;
 Héfaistión (2. st. po Kr.) – *Enchiridion de Metris*;
 Velius Longus (2. st. po Kr.) – *De orthographia*;
 Terentius Scaurus (2. st. po Kr.) – *De orthographia*;
 Galénos (130 – 210 po Kr.) – *O nauce Hippokrata a Platóna*;
 Sextus Empiricus (160 – 210 po Kr.) – *Proti učencům*;
 Diogenes Laertios (180 – 240 po Kr.) – *Životopisy slavných filozofů* → Diogenes Babylónský (230 – 150/140 př. Kr.); Antipatros z Tarsu (2. st. př. Kr.); Diokles z Magnesie (2. – 1. st. př. Kr.);
 Palladius (= Pseudo-Probus) (2./3. st. po Kr.) – *Základy gramatiky*;
 Terentianus Maurus (2. – 3. st. po Kr.) – *O Pismenech, o metrech, o slabikách*;
 Porfyrios (232/3–301/4/5 po Kr.) – *O slyšitelném*;
 Dósiþeos (3. – 4. st. po Kr.) – *Ars grammatica*⁵;
 Marius Victorinus (300 – po 362 po Kr.) – *Ars grammatica*;
 Aelius Donatus (320 – 380 po Kr.) – *Ars minor & Ars maior*, tj. *Menší gramatika & Větší gramatika*;
 Diomedes Grammaticus (konec 4. st. po Kr.) – *Ars grammatica*;
 Flavius Sospater Charisius (4. st. po Kr.) – *Ars grammatica*;
 Maurus Servius Honoratus (4. – 5. st. po Kr.) – *Ars grammatica, De centum metris*;
 Quintus Papiri(an)us (4. – 5. st. po Kr.) – *De orthographia, De analogia*;
 Aelius Festus Aphthonius (4. – 5. st. po Kr.) – *De metris omnibus*;
 Martianus Capella (4. – 5. st. po Kr.) – *O sňatku Mercuria a Filologie* nebo jen *Filologie*;
 Sergius (5. st. po Kr.) – *De littera de syllaba de pedibus, Explanationes*;
 Pompeius (5. st. po Kr.) – *Commentum artis Donati*;
 Consentius (5. st. po Kr.) – *Ars de Duabus Partibus Orationis, Nomine et Verbo*;
 Audax (5. – 6. st. po Kr.) – *Ars grammatica*;
 Ammonios Hermiae (435/445 – 517/526) – *In Aristotelis librum de interpretatione commentarius*;
 Anicius Manlius Severinus Boëthius (480 – 524 po Kr.) – *Commentarii in librum Aristotelis Peri Hermeneias*;
 Priscianus (6. st. po Kr.) – *Základy gramatiky*;
 Isidor ze Sevilly (7. st. po Kr.) – *Etymologie*.

Autorka je důvěrně obeznána se všemi citovanými díly, jak hojně dokládají autentické pasáže pod čarou v originálních jazycích. To jí dovoluje zmapovat vzájemné ovlivňování konkrétních autorit a vymezit jednotlivé gramatické školy. Zřejmě největším přínosem monografie je přehled rodících se odborných fonetických termínů v řecké i latinské gramatické tradici, jejich obsah, vývoj a kontext, za kterého vznikaly. Nejpodrobněji se autorka věnuje

⁵ Řecky psaná gramatika latiny.

latinskému termínu *littera* (s. 138–39). Nejprve připomíná jeho podobu *LEITERAS*, jež je známa z Lex (Acilia?), datovaného do let 123–122 př. Kr. [CIL⁶ 583.34]. Z variant *littera*, *lītera*, *litera* představuje forma *lītera* její přirozený kontinuant vzhledem k regulérní monofonizaci diftongu *ei*, ačkoliv je třeba připomenout, že v historii latinské ortografie mohl diftong *ei* zastupovat i původní *ī* (např. *UEIUAM* [CIL I, 1837] oproti korektnímu *UIUAM* < **ūiūām* → **g^hiH_{uo}-*; viz Meiser 1998, 49, §39.4; 58, §47.2). Forma s geminátou je produktem pravidla *VT ~ VTT*, kde *V* je vysoký vokál a *T* neznělá okluzíva (Weiss, 2010). Autorka dále připomíná několik etymologií rozšířených v etymologických slovnících, počínaje již antickými pokusy o výklad:

1) Diomedes, *Ars grammatica*: „Littera dicta quasi legitera, quia legitur, vel quod legitibus iter ostendit, vel a litura quam patitur, vel quod legendo iteratur“ [„Litera je pomenovaná akoby *legitera*, pretože sa číta alebo pretože čitateľom ukazuje cestu, alebo je pomenovaná podľa zotierania, *litura*, ktorému podlieha, alebo pretože sa čítaním opakuje.“];

2) Ludwig Ross (1853, s. 293): Adaptace řeckého διφθέρα ‚kůže‘, pl. ‚materiál ke psaní‘ (před importem papyru) [Hérodotos] se „sabinskou“ změnou *d > l* (*dīngua* [Marius Victorinus] : *lingua* [Lex XII], *dacrima* : *lacrima* [Andronicus], obvykle *lacruma*), resp. jako v latinské adaptaci *Ulixes* řeckého Ὀδυσσεύς;

3) Alois Vaniček (1874, s. 137): Derivát lat. slovesa *linō*, *lēvī*, *litum* ‚natírat, pomazat, postříkat, smazat (něco napsaného)‘. Další vývoj naznačil např. Muller (1926, s. 235), když předpokládal jako východisko kolektivum **leītesā* od neutra **leīt-os*. Alois Walde a Johann B. Hofmann (1938, s. 815) přidávají sémantickou paralelu v Hesychiově glose ἀλειπτήριον ἡ γραφεῖον. Κύπριοι, zatímco běžný význam slova ἀλειπτήριον je ‚místo natírání olejem v gymnastických školách‘. Psaní by tak bylo pojmenováno podle jeho podobnosti s malováním, a tedy i natíráním. Popsaný morfologický scénář však odmítá Michiel de Vaan (2008, s. 346).

A. Walde a J. B. Hofmann (1938, s. 815) uvádějí i další dva, ještě méně přesvědčivé etymologické pokusy:

4) Francis A. Wood (1926, s. 97) rekonstruoval *littera* < **slityerā* **rytí*‘ na základě gótského slovesa *ga-sleipjan* ‚poškodit, ublížit, zranit‘;

5) Hermann Güntert (1928, s. 135) uvažoval o souvislosti s lat. *lituus* ‚zakřivená hůl augurů‘.

6) Nejnověji Michael Weiss (2010, s. 1) odvozuje stlat. *leitera* od kořene **leīt-* ‚škrábat‘. Sémanticky je takový vývoj významu zcela v pořádku, sr. lat. *scribere* ‚psát‘, lot. *skripāt* ‚škrábat‘, stir. *scrip(a)id* ‚škrábe‘ (sr. de Vaan, 2008, s. 546–547) nebo sthn. *riz* ‚škrábání, čára, písmeno‘ (Kroonen, 2013, s. 597). Není však jasné, o jaký materiál se rekonstrukce kořene **leīt-* ‚škrábat‘ opírá.

Rytí či vyškrabávání písmen se používalo při psaní do kamene, popř. do dřeva. Při psaní na kůži, kůru, lýko či tkaninu, nemluvě o papyru, byla písmena spíše kreslena či malována. Každopádně, i tyto materiály mohly dát vzniknout pojmenování písma. Příkladem budiž gót. *boka*, γράμμα, tj. ‚písmeno‘, pl. *bokos*, βιβλος, βιβλίον, γράμματα, tj. ‚psaný dokument, kniha‘, stsas. *bōk* ‚psací tabulka‘, sthn. *buoh* ‚rukopis, kniha, Písmo‘ etc., vše od germ. **bōk(j)ō-* ‚buk‘ (Lehmann, 1986, s. 77; Kroonen, 2013, s. 71). Snad z balkánské góštiny po-

⁶ Corpus Inscriptionum Latinarum. Dostupné na http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html.

cháží jihoslovanské a patrně zprostředkované východoslovanské **buky* ‚písmeno‘, pl. ‚kniha, psaný dokument‘ (Pronk-Tiethoff, 2013, s. 80–82).

Římané nazývali své knihy slovem *liber* (Plautus), jehož primární význam byl ‚kůra stromu‘. Podobně i příbuzné výrazy: alb. *labë* ‚kůra, slupka, korek‘; prus. *lubbo* ‚lýko, plaňka‘, lit. *luobas* ‚lýko‘, rus. *lub* ‚lýko‘ aj. (de Vaan, 2008, s. 337). Nicméně, Titus Livius zaznamenal římskou tradici o prastaré kronice římského lidu zvané *Liber linteus* [= Lněná kniha], jež měla být uchovávána v chrámu Junony Monety:

[4.7.12] *nomina consulum horum Licinius Macer auctor est et in foedere Ardeatino et in linteis libris ad Monetae inventa.*⁷

[Licinius Macer tvrdí, že ta jména našel ve smlouvě ardejské a v Plátěných knihách v chrámu bohyně Monety.]

[4.20.8] *quis ea in re sit error, quod tam veteres annales quodque magistratuum libri, quos linteos in aede repositos Monetae Macer Licinius citat identidem auctores, septimo post demum anno cum T. Quinctio Poeno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio communis omnibus est.*⁸

[Je ovšem možno společně všem posoudit, jaký se to stal omyl v té věci, že tak staré letopisy a seznamy úředníků, které cituje jako „Plátěné knihy“ uložené v chrámu bohyně Monety Macer Licinus a na které se stále odvolává, mají teprve po deseti letech zapsáno jméno Aula Cornelia Cossa jako konsula společně s Titem Quinctiem Pennem.]

Přeložili Pavel Kucharský a Čestmír Vránek (1971)

Tradici psát dlouhé texty na lněné plátno přejali Římané pravděpodobně spolu s písmem od Etrusků, kteří dokonce zanechali svůj nejdelší známý text právě na lněné tkanině. Znám je pod latinským názvem *Liber linteus* (*Zagrabiensis*) a nalezen byl v chorvatském Záhřebu (bližze viz Urbanová – Blažek, 2008, s. 59). Jestliže písmo přinesli do starověké Itálie Řekové, nebylo by nikterak překvapivé, kdyby zprostředkovali i lněné plátno jako materiál ke psaní. Jako vhodný terminologický kandidát se nabízí ř. λῖτα ak. sg./pl., λῖτι dat. sg., ‚lněné plátno‘ [Iliás 18.352; Odýseia 1.130, 10.353]. Jde o výraz bezpečně doložený už v myk. *ri-ta* adj. nom. pl. ntr. ‚lněný‘ [Knossos L 567.2] (Aura Jorro, 1993, s. 257). Jestliže se řecký kořen λῖτ- dostává k Etruskům, lze očekávat jeho přizpůsobení etruské substantivní deklinaci. V nom. pl. by pak vyhlížel **līter* a v gen. pl. **līteras*, sr. etr. nom. sg. *ais* ‚bůh‘, nom. pl. *aiser*, gen. pl. *aiseras* (Steinbauer, 1999, s. 90, 395). Dodejme, že samo řecké λῖτ- a mykénské *ri-ta* mají nejspíše semitský původ, sr. akkad. *lītu* / *liṭtu* ‚sukno, oděv, plátno (jako povlečení postele)‘ (CDA, s. 183; viz Rosół, 2013, s. 188 s další diskusí a prameny).

Na závěr lze s plnou odpovědností konstatovat, že autorka se svého zadání zhostila brilantně. Jako bonus navíc budí vyzdvížená inspirativnost jejího textu, který skýtá potenciál přivést k zájmu o antickou jazykovědu další klasické filology i obecné lingvisty.

⁷ <<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0914.phi0014.perseus-lat3:7>>

⁸ <<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0914.phi0014.perseus-lat3:20>>